

माध्यमिक स्तरावरील स्काऊट गाईड उपक्रमांतर्गत राबविल्या जाणाऱ्या कृती कार्यक्रमांतून जीवन कौशल्यांचा विकास – एक अभ्यास

श्री. संदीप नथु सोनवणे

संशोधक,

कवयित्री बहिणाबाई चौधरी उत्तर महाराष्ट्र विद्यापीठ, जळगाव

सारांश :

शिक्षणाचा प्रमुख उद्देश व्यक्तीचा सर्वांगीण विकास करणे असा सांगितला व मानला जातो. व्यक्तीचा सर्वांगीण विकास व्हावा म्हणून अध्ययन-अध्यापन प्रक्रियेत एनसीसी, स्काऊट्स-गाईड्स, मूल्यशिक्षण, भाषा, विज्ञान, गणित हे विषय समावेश केलेले आहेत. मानवाने शिक्षण घेऊन केवळ शिक्षित न होता, दैनंदिन जीवनात विविध जीवन कौशल्यांचा उपयोग केला पाहिजे, तरच तो खऱ्या अर्थाने सुशिक्षित म्हटला जाईल.

प्रस्तुत संशोधनाचा उद्देश माध्यमिक शाळांमध्ये राबविल्या जाणाऱ्या स्काऊट-गाईड उपक्रमाच्या माध्यमातून विद्यार्थी विविध जीवन कौशल्ये आत्मसात करताना होणाऱ्या परिणामांचा अभ्यास करणे हा आहे. संशोधनासाठी सर्वेक्षण पद्धतीचा अवलंब केलेला आहे. १२० ग्रामीण व शहरी स्काऊट आणि गाईड्स विद्यार्थ्यांची यादृच्छिक पद्धतीने निवड नमुना (Sample) म्हणून करण्यात आलेली आहे.

विद्यार्थ्यांनी आत्मसात केलेल्या जीवन कौशल्यांचे सांख्यिकीय अन्वयार्थ शोधण्यासाठी (मिळवण्यासाठी) संशोधकाने स्वनिर्मित जीवन कौशल्य चाचणीचा अवलंब केलेला आहे. सदर अभ्यासाच्या निष्कर्षांअंती असे दिसून येते की, बहुतांश विद्यार्थ्यांनी स्काऊट-गाईड उपक्रमांतून सरासरी जीवन मूल्य कौशल्ये आत्मसात केलेली आहेत. असेही दिसून येते की, बहुतांश विद्यार्थ्यांनी स्काऊट-गाईड उपक्रमांतून सरासरी जीवन कौशल्ये आत्मसात केलेली आहेत. असेही दिसून येते की, विद्यार्थ्यांच्या लिंग (Gender) आधारावर, आत्मसात केलेल्या जीवन कौशल्यांवर सार्थ फरक दिसून येत नाही, मात्र ग्रामीण व शहरी स्तरानुसार फरक आढळतो.

कीवर्ड्स : स्काऊट्स आणि गाईड्स, जीवन कौशल्ये, माध्यमिक स्तर.

प्रस्तावना :

शिक्षणाला मानवी जीवनात अनन्य साधारण असे महत्त्व असून शिक्षणाशिवाय मानवी जीवन अपूर्णच होय आहे. शिक्षण हे मानवाच्या सर्वांगीण विकासाचे साधन आहे. औपचारिक शिक्षणाने विद्यार्थ्यांच्या वेगवेगळ्या क्षमतांचा विकास झालेला आहे. प्रचंड वेगाने विस्तारणारे विज्ञान व तंत्रज्ञान, संगणक प्रणाली यामुळे जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रात प्रचंड स्पर्धा निर्माण झालेली दिसून येते. या स्पर्धेत विद्यार्थी, शिक्षक, पालक सर्वच स्पर्धक झालेले दिसून येतात. या स्पर्धेमुळे विद्यार्थी स्वतःचा सर्वांगीण विकास मात्र काहिसा हरवून बसलाय. विद्यार्थ्यांमध्ये शालेय शिक्षणाबरोबरच मानवता, बंधुता, प्रेम, सत्य, अहिंसा, न्याय, त्याग, सहकार्य, धाडस, सहिष्णुता व आदर्श नागरिकत्व तसेच व्यक्तिमत्त्व विकास इत्यादी मूल्यांची जोपासना होणे ही काळाची गरज बनलेली आहे. विद्यार्थ्यांना जीवन कौशल्ये आत्मसात करता आली पाहिजेत, तरच तो उद्याचा आदर्श नागरिक म्हणून तयार होईल.

विद्यार्थ्यांच्या संस्कारक्षम वयातच त्यांना स्काऊट-गाईड या सहशालेय उपक्रमाच्या माध्यमातून धाडस, राष्ट्रनिष्ठा, शिस्त, समानता, विश्वबंधुत्व इत्यादी मूल्यांचे तसेच ताणतणाव निराकरण, संभाषण, निर्णय क्षमता, समस्या निराकरण या सारख्या जीवन कौशल्यांचे शिक्षण दिले जाते.

१९९७ मध्ये जागतिक आरोग्य संघटनेने वैयक्तिक आणि सामाजिक विकासासाठी मार्गदर्शनपर पुढील दहा मूलभूत जीवन कौशल्ये सांगितलेली आहेत. जागतिक आरोग्य संघटनेने सांगितलेल्या सहज शक्य आहे. या दहा कौशल्यांच्या आधारे दैनंदिन जीवनातील आव्हाने पेलताना स्वतःशी, इतर व्यक्तींशी

आणि पर्यावरणाशी संतुलित व्यवहार करण्याचे शिक्षण विद्यार्थ्यांना मिळते.

जागतिक आरोग्य संघटनेने पुरस्कृत केलेली दहा गाभाभूत जीवन कौशल्ये :

१. स्वजाणीव
२. सहसंवेदना
३. चिकित्सात्मक विचार
४. सर्जनशील / सृजनात्मक विचार
५. निर्णय क्षमता
६. समस्या निराकरण
७. प्रभावी संभाषण
८. आंतरव्यक्तिक नातेसंबंध व्यवहार
९. तणावाचे निराकरण
१०. भावनांचे निराकरण

भारत स्काऊट गाईड या विश्वातील सर्वव्यापी चळवळीच्या माध्यमातून, थकज ने सांगितलेल्या जीवन कौशल्यांचे शिक्षण स्काऊट गाईड शिक्षण उपक्रमाच्या माध्यमातून शाळाशाळांमध्ये दिले जाते. प्रस्तुत संशोधनाच्या माध्यमातून, विद्यार्थी सदर जीवन कौशल्ये किती प्रमाणात आत्मसात करतात, याचा अभ्यास करण्याचा संशोधकाने ठरविले आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

१. माध्यमिक शाळांमधील स्काऊट्स आणि गाईड्स यांनी आत्मसात केलेल्या जीवन कौशल्यांचा लिंग आधारावरील (त्रैलोक्यपवशी) फरक अभ्यासणे.

- माध्यमिक शाळांमधील स्काऊट्स आणि गाईड्स यांनी आत्मसात केलेल्या जीवन कौशल्यांचा ग्रामीण व शहरी स्तरानुसार फरक अभ्यासणे.

संशोधन परिकल्पना :

- माध्यमिक शाळांमधील स्काऊट्स आणि गाईड्स यांनी आत्मसात केलेल्या जीवन कौशल्यांमध्ये लिंगानुसार (त्रिपक्षणी) सार्थ फरक आढळत नाही.
- माध्यमिक शाळांमधील स्काऊट्स आणि गाईड्स यांनी आत्मसात केलेल्या जीवन कौशल्यांमध्ये ग्रामीण व शहरी स्तरानुसार सार्थ फरक आढळत नाही.

संशोधन कार्यपद्धती :

प्रस्तुत संशोधन लेखात सर्वेक्षण पद्धतीचा अवलंब केलेला आहे. महाराष्ट्र राज्यातील जळगाव जिल्ह्यातील भडगाव तालुक्यातील माध्यमिक शाळांमधील इयत्ता १० वी मध्ये स्काऊट गाईड विषयाचा अभ्यास करणाऱ्या ग्रामीण तसेच शहरी भागातील विद्यार्थ्यांची स्तरित यादृच्छिक पद्धतीने निवड करण्यात आली आहे.

प्रस्तुत संशोधनासाठी संशोधकाने जीवन कौशल्य मापन चाचणीचा वापर केलेला आहे.

संकलित माहितीचे विश्लेषण व अन्वयार्थ लावण्यासाठी मध्यमान, प्रमाण विचलन व टी-मूल्य या संख्याशास्त्रीय परिमाणांचा उपयोग केलेला आहे.

कार्यवाहीचे टप्पे :

संशोधन लेख कार्यातर्गत संशोधकाने पुढीलप्रमाणे कार्यवाही केली:

संशोधन चले :

- स्वाश्रयी चले** - स्काऊट गाईड उपक्रमांतर्गत जीवन कौशल्ये विकसित करण्यासाठी विकसित केलेले कृती-कार्यक्रम.
- आश्रयी चले** - जीवन कौशल्ये.
- बाल्य चले** - ग्रामीण व शहरी जीवनशैली, लिंग, वेळापत्रक.

जनसंख्या :

प्रस्तुत संशोधनासाठी जळगाव जिल्ह्यातील भडगाव तालुक्यातील स्काऊट गाईड विषय घेतलेले इयत्ता १० वीचे विद्यार्थी.

न्यादर्श :

इयत्ता १० वीतील स्काऊट गाईड विषय घेतलेले ग्रामीण स्तरातील ५० व शहरी स्तरातील ६४ विद्यार्थ्यांची यादृच्छिक पद्धतीने न्यादर्श म्हणून निवड करण्यात आली.

संशोधनाची साधने :

प्रस्तुत संशोधनासाठी संशोधकाने स्वनिर्मित जीवन कौशल्य मापन चाचणीचा अवलंब केलेला आहे.

संकलित माहितीचे विश्लेषण व अन्वयार्थ लावण्यासाठी मध्यमान, प्रमाण विचलन व टी-मूल्य या सांख्यिकीय परिमाणांचा वापर केला आहे.

माहिती विश्लेषण :

प्रस्तुत संशोधनासाठी ५६ ग्रामीण व ६४ शहरी विद्यार्थी यादृच्छिक पद्धतीने निवड करण्यात आले. विद्यार्थ्यांनी आत्मसात केलेले जीवन कौशल्य अभ्यासण्यासाठी संशोधकाने स्वनिर्मित जीवन कौशल्य चाचणीचा अवलंब केला. ज्यात UNISEF ने २००६ मध्ये निर्धारित केलेल्या १. चिकित्सात्मक विचार (Critical Thinking), २. समस्या निराकरण, ३. निर्णय क्षमता या त्रिमीतीचा अवलंब केला. सदर चाचणी सर्व विद्यार्थ्यांना ४५ मिनिटे वेळांत सोडविण्यासाठी वेळ दिला गेला, ज्या ३० बहुपर्यायी प्रश्नांचा समावेश होता.

संपादित विश्लेषणाचा अन्वयार्थ लावण्यासाठी संख्या शास्त्रिय परिमाणे मध्यमान, प्रमाण विचलन, व टी-मूल्य इ. वापरण्यात आले.

निष्कर्ष :

- माध्यमिक शाळांतील स्काऊट गाईड उपक्रमांद्वारे ७८% विद्यार्थ्यांनी मध्यम, ०९% विद्यार्थ्यांनी अल्प व १३% विद्यार्थ्यांनी उच्च जीवन कौशल्ये आत्मसात केलेली आढळतात.
- लैंगिक (त्रिपक्षणी) आधारावर आत्मसात जीवन कौशल्यांवर फरक आढळत नाही.
- ग्रामीण व शहरी विद्यार्थ्यांमध्ये जीवन कौशल्ये आत्मसात करताना सार्थ फरक आढळतो.

सर्वसामान्य निष्कर्ष :

- प्रस्तुत संशोधनात माध्यमिक शाळांमधील इयत्ता १० वीच्या विद्यार्थ्यांनी स्काऊट गाईड उपक्रमांतर्गत आत्मसात केलेल्या जीवन कौशल्यांचा अभ्यास केलेला आहे.
- प्रस्तुत संशोधनात १२० स्काऊट्स व गाईड्स यांचा समावेश आहे.
- संशोधनासाठी स्वनिर्मित चाचणीचा उपयोग केला गेलेला आहे.

संदर्भ :

१. शैक्षणिक संशोधन, डॉ. मनिषा इंदानी, डॉ. इंद्रमती भारंबे, डॉ. मनिषा जगताप, अथर्व पब्लिकेशन्स.
२. शैक्षणिक संशोधन व संख्याशास्त्र, डॉ. शोभा कागटे, निराली पब्लिकेशन्स.
३. जीवन कौशल्य शिक्षण, डॉ. रंजना सोनवणे, प्रशांत पब्लिकेशन्स.
४. स्काउट-गाईड अभ्यासक्रम (२०१०), म.रा.भा.स्का.गा., मुंबई.
5. UNICEF (2006). Global Evaluation of Life Skills Education Programme.

■ ■ ■